

Pietisme og krise
DEN HALLESKE OG RADIKALE
PIETISME I DEN DANSKE HELSTAT
UNDER CHRISTIAN 6.

AF
JULIANE ENGELHARDT

København var i oprør i 1734. Årsagen var en pietistisk vækkelse, som forårsagede protester blandt den ortodokse lutheranske gejstlighed og social uro i befolkningen som helhed. Pietismen opstod i Det Hellige Romerske Rige af Tysk Nation (herefter: Det Tysk-romerske Rige) i slutningen af 1600-tallet. Her indledte Philipp Jacob Spener en reformbevægelse inden for den lutherske kirkes rammer, der fokuserede på lægmands læsning af Bibelen og personlige opbyggelse. Efterfølgende vandt en større pietistisk bevægelse udbredelse, først og fremmest i kraft af August Hermann Franckes prædikener og organisatoriske talent i Halle. I løbet af første halvdel af 1700-tallet blev pietismen en af de vigtigste re-kristianiseringsbevægelser i Nordeuropa. Halle-pietismen blev især udbredt i den dansk-tysk-norske helstat (herefter: den danske stat) i Christian 6.s regeringstid, 1730-1746, og kongen knyttede tyske pietister til hoffet og udnævnte pietistiske biskopper og præster i hele riget. Mens pietismen blev mødt med sympati i dele af befolkningen, så forårsagede den også betydelig modstand i andre. Et af de forhold, der gjorde flere indbyggere oprevne, var, at flere pietistiske præster nægtede sognebørnene sakramentet og syndernes forladelse. En anden kilde til uro var private konventikler. På gæstgiveriet Den forgyldte Okse på Gammeltorv i København blev der i 1734 holdt vækkelsesmøder, der skabte så meget harme, at gæstgiveriet flere gange var ved at blive stormet. En kilde berettede, at „Almuen var så heftigt oprørt og forbitret, at hver Dag taltes om Mord og Blodbad. Nogle spaaer, at der i Marts skulde blive et Blodbad paa Amagertorv“.¹ Samti-

¹ H.F. Rørdam: „Uddrag af E. Pontoppidans kirkehistoriske Samlinger“. *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. rk., V (1909-11), s. 324-325; H. Graversen: *Wajsenhus-*

dig skrev helstatens biskopper bekymrede breve til hinanden om „disse uroelige Tiider“.² Der synes altså at have været udbredt vrede og ængstelse i befolkningen.

Denne artikel undersøger de teologiske og folkelige reaktioner på statsmagtens bestræbelser på at udbrede den halleske pietisme i den danske stat i Christian 6.s regeringstid. Emnet er interessant, fordi Christian 6. (1699-1746) og hans tyskfødte dronning Sophie Magdalene (1700-1770) førte en forholdsvis konsekvent politik for at udbrede pietismen på alle sociale niveauer og i alle dele af riget. Kongens bestræbelser på at gøre helstaten til en pietistisk mønsterstat skete imidlertid ikke uden sværdslag. Denne artikel undersøger, hvordan og hvorfor pietismen stødte på modstand, hvilket ikke tidligere har været genstand for en forskningsbaseret undersøgelse. De mest omfattende arbejder om pietismen under Christian 6. er artikler af H.F. Rørdam i *Kirkehistoriske Samlinger* fra begyndelsen af 1900-tallet og Johannes Pedersens bidrag til *Den Danske Kirkes Historie* fra 1951. Disse værker har dog primært karakter af materialefremlæggelse, og især Rørdam mangler analyse og sammenfattende perspektivering. Hvor pietismen er et stort forskningsfelt i Tyskland, er den danske historiske forskning i emnet meget sparsom. Dette kalder både på en forklaring på, hvorfor det er et relevant forskningsemne for historikere, og på, hvad historieforskningen kan bidrage med inden for et felt, som traditionelt har ligget hos kirkehistorien. Inden for kirkehistorien er der ofte fokus på paradigmatisk kilder, men i forhold til pietismens historie giver disse ikke et fyldestgørende billede. Der er stor forskel på normative forventninger om, hvordan folk burde føle for at være sande kristne, og så hvordan pietismen faktisk blev følt og oplevet i den brede befolkning. Og hvor kirkehistorikere i sagens natur primært har fokus på kirkelige og religiøse forhold, ligger der en opgave for historikere i at analysere pietismens bredere samfundsmæssige betydning. I skolehistorien har man således været opmærksom på, at Frederik 4.s rytterskoler var inspireret af de pietistiske pædagogiske reformer i Preussen.³ Denne artikel vil behandle et andet centralt aspekt, som ikke har fået særlig stor opmærksomhed, nemlig at der var me-

præsten Enevold Ewald og den pietistiske bevægelse i København i det 18. Aarhundrede, København 1912, s. 39.

² Det Kongelige Biblioteks Håndskriftsamling (herefter KBH): Ny kgl. Saml. 1155 b fol., Aktstykker og Dokumenter til den Danske Kirkehistorie under Christian VI. Bd. 2, dokument 21. Kall 477, 40 Kirkehistorie under Frederik IV og Chr. VI, hæfte 6.

³ I. Markussen: *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor egen Nytte. Pietistiske og kameralistiske idéer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet*, Odense 1995.

get magtkritik i pietismen, til trods for at den var udbredt blandt adelige og politiske magthavere. A.H. Francke udtrykte gennemgående skarp kritik af hofkulturen i sine skrifter, mens der i radikale pietistiske kredse blev formuleret mere direkte politisk kritik. Dette aspekt træder også tydeligt frem i det danske kildemateriale, som her vil blive præstenteret. Christian 6.s regeringsperiode er i stort omfang uudforsket i nyere historieforskning. Historikeren Edvard Holms værk om Christian 6.s regeringstid i *Danmark-Norges Historie* fra 1894 er stadig den mest indgående analyse af kongens bestræbelser på at udbrede pietismen. Holm har en høj grad af pålidelighed, men er også forældet, fordi han forholder sig til problemstillinger, som var aktuelle i anden halvdel af 1800-tallet. Hans undersøgelse er en regulær mytedræber i forhold til den hårde vurdering af Sophie Magdalene, som offentliggørelsen af Charlotte Dorothea Biehls historiske breve 1865-66 havde bevirket.⁴ Derudover havde Holm især fokus på de mange tyskere, som blev tilknyttet hoffet og centraladministrationen, og han synes at se et modsætningsforhold mellem dansk og tysk. Modsat Holm er udgangspunktet for denne artikel, at pietismen bør undersøges som en transnational bevægelse, især fordi den danske og tyske kultursfære dengang var tæt integreret. Yderligere vil denne undersøgelse integrere og skrive sig op imod den omfattende tyske pietismeforskning i analysen af det danske kildemateriale. I den tyske forskning i de dansk-tyske relationer har der primært været fokus på samarbejdet mellem Die Franckesche Stiftung i Halle og den danske enevælde om missionen i Trankebar. Tysk forskning har været opmærksom på, at Christian 6. førte en mere gennemført pietistisk politik end sin far, og i *Geschichte des Pietismus* (1995) betegner Manfred Jakubowski-Tiessen således Danmark som en af de mest pietistiske stater i Nordeuropa.⁵ I hverken dansk eller tysk forskning har der dog været fokus på, hvordan befolkningen i helstaten reagerede på, at pietismen blev udbredt. Jakubow-

⁴ Upublicerede skrifter fra slutningen af 1700-tallet giver indblik i Sophie Magdalenes eftermæle i den umiddelbare eftertid. Historikeren P.F. Suhm hævdede, at dronningen var skyld i Christian 6.s, angiveligt, despotiske styre. (jf. Suhm: *Hemmelige Efterretninger om de Danske Konger efter Souveraineteten*, København 1918, s. 10 og 18-19). Samme opfattelse havde forfatteren Charlotte Dorothea Biehl, der i en række breve fra 1784-85 ydermere beskyldte dronningen for at være styret af jalousi og egenrådighed og hendes tyske familie for at plyndre statskassen. Biehls historiske breve blev offentliggjort af J. Bang i *Historisk Tidsskrift*, 4. rk., III (1865-1866), s. 147-494.

⁵ M. Jakubowski-Tiessen: „Der Pietismus in Dänemark und Schleswig-Holstein“, M. Brecht og K. Depperman (udg.): *Geschichte des Pietismus* (Göttingen 1995), bd. 2, s. 454; M. Jakubowski-Tiessen: „Hallischer Pietismus und Herrnhutertum in Dänemark“, *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, bd. 29 (2003), s. 134-147.

ski-Tiessen skriver i kataloget til en udstilling om pietismen i Norden, at pietismen under Christian 6. oplevede „eine wahre Blütezeit“.⁶ Modsat den udlægning argumenteres der i denne artikel for, at perioden snarere blev oplevet som en krisetid end en blomstringstid. Der eksisterer glimrende kildemateriale i Det Kongelige Biblioteks Håndskriftssamling, som ikke har været undersøgt tidligere, og som giver indblik i konflikterne i København. Endvidere modtog Generalkirkeinspektionskollegiet, der blev etableret i 1737, indberetninger og klager fra både gejstlige og sognebørn i alle dele af riget, og kollegiets arkiv er både omfattende og velbevaret. Det gør det muligt at danne sig et indtryk af befolkningens reaktioner på både kollektivt og individuelt niveau i det meste af riget. Denne artikel belyser endvidere, hvordan Christian 6.s ønske om at udbrede pietismen formede hans ageren i konkrete sager. Artiklens bærende tese er, at kongen ønskede en pietistisk vækkelse i befolkningen som helhed. Samtidig var han bundet af både Kongeloven, som var enevældens fundamentallov, og Danske Lov af 1683, som var en rigslov gældende for kongeriget Danmark. Begge foreskrev, at kongen var forpligtet på Den Augsburgske Konfession af 1530, som i artikel 4 igen udtrykte den grundlæggende lutherske doktrin, at mennesket retfærdiggøres ved troen alene. Både af de traditionelle lutherske præster og i den brede befolkning opfattedes pietismens lære om den enkeltes personlige ansvar for sin tro som et nådesforbehold og dermed som et brud med Den Augsburgske Konfession. Det udløste en omfattende kirkelig krise, som tangerede en politisk og forfatningsmæssig krise, og også i den brede befolkning skabte pietismens skelnen mellem sande og falske kristne kriser på individniveau.

Et andet aspekt, som denne undersøgelse vil belyse, er, at der samtidig med kongeparrets bestræbelser på at udbrede den moderate Halle-pietisme, opstod flere radikale pietistiske grupperinger rundt omkring i riget. I den internationale forskning er radikal pietisme et relativt nyt begreb, og som forskningsfelt har det først i de seneste år fået opmærksomhed. Her er der i stort omfang enighed om, at de radikale pietistiske bevægelser var kendetegnet af heterodoksi (primært i form af millenarisme, dvs. forventningen om en snarlig dommedag og etableringen af et jordisk „tusindårsrige“), separatisme (i form af konventikler, dvs. religiøse græsrodsgrupper uden tilknytning til traditionelle lutherske kirker), social nonkonformitet (forstået som ophævelse af standsforskelle og social status inden for konventiklernes rammer) og mystisk spiritualitet. Ofte var der kvindelige prædikanter i konven-

⁶ Lars Jakob (udg.): *Wege in den Norden. Der hallische Pietismus in den skandinavischen Ländern des 18. Jahrhunderts*. Halle 2014, s. 16 og 36.

tiklerne.⁷ Den amerikanske forsker F.E. Stoeffler har endvidere defineret radikal pietisme som værende kendetegnet af „affektiv“ forening med Gud og fremhævelse af kærlighed som det helt centrale i evangeliet.⁸ Denne artikel vil diskutere, om disse karakteristika passer på det danske kildemateriale, og hvordan regentparret agerede i forhold til radikale pietistiske grupper og enkeltpersoner. Ambitionen er dermed også at give et større empirisk grundlag for fremtidige studier af radikale pietistiske bevægelser. Samtidig skal man dog tage det forbehold, at i den danske helstat blev også den moderate halleiske pietisme opfattet som radikal, hvilket havde at gøre med specifikke danske religiøse og kirkelige forhold.

Pietismen under Frederik 4.

Den danske enevælde var i europæiske sammenhænge enestående i den forstand, at den var baseret på en forfatning, nemlig Kongeloven af 1665. Kongeloven placerede magten helt og udelt hos regenten, og denne var blot bundet af to betingelser: Han måtte ikke afskaffe enevælden, og han skulle opretholde Den Augsburske Konfession. Det betød, at kongen både selv skulle bekende sig til denne, og han skulle sørge for, at landets indbygger og de gejstlige bekendte sig til den. Der var ganske vist religionsfrihed i Altona (fra 1604) og Fredericia (fra 1674), ligesom der var mindre jødiske, katolske og calvinske menigheder i København. De nonkonforme grupper fik imidlertid ikke mærkbar indflydelse på det religiøse liv i Danmark-Norge, og næsten hele befolkningen tilhørte den lutherske statskirke. Der findes ingen samtidige opgørelser over, præcist hvor stor en del af befolkningen der tilhørte henholdsvis statskirken eller andre trosretninger. Den ældste opgørelse, vi har, er fra 1849, hvor Danmark fik sin første frie forfatning og dermed også religionsfrihed; her tilhørte over 99,5 % af befolkningen statskirken. Den høje grad af religiøs konformitet betød både, at riget ikke havde oplevet religiøse krige og konflikter, som der havde været i f.eks. Det Tysk-romerske Rige, og at de debatter om religiøs tolerance, som især var livlige på De Britiske Øer og i Nederlandene, kun i meget lille omfang fandt vej til Danmark. Dette skulle få stor betydning for, hvordan pietismen blev modtaget i befolkningen. Kort efter Frederik 4. blev konge i 1699, ansatte han teologer fra Hal-

⁷ W. Breul, M. Meier & L. Vogel (udg.): *Der radikale Pietismus: Perspektiven der Forschung*. Göttingen 2011; H. Schneider: *Gesammelte Aufsätze I. Der radikale Pietismus*, Leipzig 2013; D. Shantz: *An Introduction to German Pietism: Protestant Renewal at the Dawn of Modern Europe*, Johns Hopkins University Press 2013, s. 147-178; C. Wustmann: *Die „begeisterten Mägde“. Mitteldeutsche Prophetinnen im Radikalpietismus am Ende des 17. Jahrhunderts*, Leipzig 2008.

⁸ Her citeret efter Schneider, anf. værk, s. 27.

le til at forestå den kristne mission i Trankebar. Ligeledes inspireret af Halle gennemførte han en reform af fattigvæsenet i 1708 og oprettede almueskoler på krongodset i 1720'erne. I 1727 lod han etablere et vajsenshus i København, som var en tro kopi af det halleske *Waisenhaus*.⁹ Bøger trykt på Vajsenhusets trykkeri var ikke underlagt Københavns Universitets censur, som var styret af ortodokse teologer, men det pietistiske missionskollegium, der blev ledet af kronprins Christians lærer og fortrolige Johan Wilhelm Schröder.¹⁰

I Frederik 4.s regeringstid var der enkelte radikale grupper i Danmark. I København deltog J.O. Glüsing i private forsamlinger i årene 1704-06, sammen med blandt andre Schröder. Glüsing tilsluttede sig senere de såkaldte *Engelsbrüder*, en sværmerisk og streng asketisk sekt, der stræbte efter renhed og fuldkommenhed. Frederik 4. udstedte prompte en forordning af 2. oktober 1706, som forbød alle gudelege forsamlinger i private huse, og Glüsing blev smidt ud af landet. Den tyske radikale pietist Johann Conrad Dippel, der skrev under navnet Christianus Democritus, boede i en årrække i Altona, hvor han fik tilknytning til det danske hof. Efter at have beskyldt C.D. Reventlow for bestikkelse blev han imidlertid sendt i fængsel på Bornholm 1719-1726. Dippel slog sig senere ned i grevskabet Berleburg, der var samlingssted for radikale pietister. Der var således en vis fraternisering mellem enevælden og radikale pietister, men også afgrænsning.

Radikale strømninger under Christian 6.

Da Christian 6. og dronning Sophie Magdalene besteg tronen i 1730, tog pietismen en ny drejning. Modsat tidens tradition var regentparrets ægteskab ikke et fornuftsægteskab, arrangeret af hensyn til statslige interesser og stormagtpolitiske hensyn. Den unge markgrevinde kom fra det lille, fattige markgrevskab Brandenburg-Bayreuth og var vokset op i en streng pietistisk familie. Angiveligt faldt kronprinsen øjeblikkeligt for hende og var især tiltrukket af hendes stærke og alvorlige religiøsitet. Kongeparrets ægteskab blev i sjælden grad harmonisk, men dronningen var ikke særlig populær i befolkningen. Hun fik skylden for den strenge pietisme, som kendetegnede Christian 6.s styre, og for, at regentparret ikke var folkeligt og festligt i den forstand, som befolkningen forventede. Yderligere blev hun kritiseret

⁹ J. Engelhardt: „Hallischer Pietismus in Dänemark in den 1720er und 1730er Jahren: Zwischen Erweckung und Disziplinierung“, Ole Fischer: *Aufgeklärte Lebenswelten*, Stuttgart 2016, s. 41-54.

¹⁰ J. Jakobsen: „Omorganiseringen af den teologiske censur. Generalkirkeinspektionskollegiets censurvirksomhed 1737-1747“, *Historisk Tidsskrift*, 111 (2011), s. 1-36.

for at ansætte mange tyske adelige pietister ved hoffet.¹¹ Spørgsmålet er, i hvilket omfang denne kritik havde hold i virkeligheden. Det er helt korrekt, at en række adelige tyske pietister blev optaget i hofkredsen, først og fremmest Christian Günther Stolberg og Johan Ludvig Holstein af Mecklenburg. Det hører dog med til billedet, at Frederik 4. i sit politiske testamente havde rådet sønnen til ikke at ansætte rådgivere fra den gamle danske og slesvig-holstenske adel, fordi denne blev anset for ikke at være tilstrækkelig loyal over for enevælden. Det var derfor nærliggende at ansætte tyske adelige. Nikolaus Ludwig von Zinzendorf, der var i familie med dronningen, besøgte hoffet i forbindelse med Christians 6.s salvingsfest. Herrnhuterne fik tilladelse til at drive missionsvirksomhed på de danske Vestindiske Øer og på Grønland, men nogen tættere tilknytning til hoffet fik Zinzendorf ikke. I det kildemateriale, som ligger til grund for denne undersøgelse, hævdes det også, at Sophie Magdalene havde stor betydning for, at Christian 6. førte en pietistisk politik. Det afspejler en almindelig opfattelse i samtiden af, at især Sophie Magdalene blandede sig i regeringssager. Det var ikke sjældent, at enkeltpersoner eller grupper henvendte sig til hende for at få hende til at lægge et godt ord ind for dem hos kongen; både norske bondekoner, københavnske borgere, fyrsteslægter og engelske diplomater. Det var for så vidt helt inden for rammerne af traditionel fyrstelig teori og praksis. Edvard Holm konkluderer imidlertid, at man ikke kan finde ét eneste vidnesbyrd om, at Sophie Magdalene var involveret i kongens førte politik. Det hører også med til helhedsbilledet, at kongen antagelig valgte Sophie Magdalene som hustru, blandt andet *fordi* hun havde en stærk religiøsitet, og at hans store kærlighed til hende var velkendt i offentligheden. Det var antagelig derfor, mange henvendte sig til hende. Men kongen var ikke en marionet. Holm finder derimod vidnesbyrd i Christian 6.s korrespondance med dronningemoderen, Sophie Christiane, der var rejst til Danmark med sin datter, om, at hun havde relativ stor politisk indflydelse, men også at kongen satte stor pris på hendes råd. Da hun døde i 1737, var hendes jordefærd omgivet med en pragt, som havde hun været dronning.¹² Opfattelsen af, at dronningemoderen havde stor indflydelse, kom også til udtryk i den umiddelbare eftertid. I et skrift fra 1769 skrev den holstenske greve Ernst von Rantzau: „Als aber 1723 die fromme Fürsting Sophia Christiana [...] ins Land kam, kriegte die Gottes Furcht Schutz am Hofe“. Ifølge Rantzau, der selv var pietist, var det dronningemoderen, der fik ansat den slesvigske sognepræst Ene-

¹¹ Jf. note 4.

¹² E. Holm: *Danmark-Norges Historie fra Den store nordiske Krigs Slutning til Rigerens Adskillelse (1720-1814)*, København 1894, bd. II, s. 275, 294, 756-57, 760.

vold Ewald som præst i Vajsenhuset, fordi han i 1719 havde stået bag en stor vækkelse i Tønder. Rantzau beskrev helt klart dronningemoderens indflydelse som positiv.¹³

Christian 6.s kirkepolitik var præget af en meget aktiv indsats for at ansætte pietistiskindede teologer på alle niveauer: Peder Hersleb blev udnævnt til biskop først over Aggershus (fra 1738: Christiania) stift i Norge og fra 1738 over Sjællands stift. Han var pietist og bror til den radikale pietist Ole Hersleb, men tog selv afstand fra enhver form for fanatisme. Eiler Hagerup, der ligeledes var pietist, blev udnævnt til biskop over Trondheim stift fra 1731, Broder Brorson blev udnævnt til biskop over Ålborg stift i 1737, og hans bror, salmedigteren Hans Adolph Brorson, blev biskop over Ribe stift i 1741.¹⁴ Fra dette år, 1741, var der pietistiske biskopper i seks af Danmark-Norges ti stifter. Også i forhold til ansættelse af pietistiske sognepræster var Christian 6. aktiv. Det er velkendt, at han samarbejdede med sin fætter Christian Ernst Stolberg-Wernigerode om at uddanne danske teologistuderende i Halle.¹⁵ Gratiaalprotokollen viser desuden, at kongen ofte gik uden om Danske Kancellis indstilling og fik ansat sine egne kandidater.¹⁶ Konfirmationen, en pietistisk praksis for personlig bekendelse, blev obli-

¹³ E. v. Rantzau: *Kurzer Aufsatz von dem Werke Gottes in Copenhagen*. Rigsarkivet, håndskriftssamlingen V, Q9-Q10. Knud Heibergs samlinger til pietismens historie.

¹⁴ I kongeriget Danmark var der seks stifter. Ud over de her nævnte blev den pietistisk sindede biskop P.J. Hygom udnævnt til biskop over Århus stift i 1738. I Viborg blev A.P. Wøldike udnævnt til biskop i 1735, og han var ikke pietist. I Fyns stift blev der heller ikke udnævnt pietistiske biskopper, dog sympatiserede J.C. Lodberg, der blev udnævnt til biskop her i 1732, med den pietistiske bevægelse. Det betød, at der var pietistiske eller pietist-venlige biskopper i fire ud af kongerigets seks stifter fra 1738, og fra 1741 i fem ud af de seks stifter. I Norge var der fire stifter. Her blev Peder Hersleb som nævnt biskop over Aggershus stift ved Christian 6.s magtovertagelse. Da Hersleb blev biskop over Sjælland, blev han efterfulgt af Niels Dorph, som angivelig var meget ortodoks. I Trondhjem blev Hagerup som nævnt biskop i 1731, og hans efterfølger i 1743, Ludvig Harboe, var ligeledes pietist. Harboe efterfulgte sin svigerfar, Peder Hersleb, som biskop over Sjælland i 1757. I de restende to stifter, Christiansand og Bergen, blev der ansat biskopper i 1733 og 1731, men de var ikke pietistister. Der blev således ansat nye biskopper i alle tvillingerigets ti stifter i Christian 6.s regeringstid. Ovenstående viser, at kongens udnævnelser i langt overvejende grad, men ikke konsekvent, var pro-pietistisk.

¹⁵ T. Ruhland & C. Veltmann: „Christian Ernst zu Stolberg-Wernigerode, Dänemark und das pietistische Adelsnetzwerk“, samme: *Mit Göttlicher Güte Geadelt. Adel und Hallescher Pietismus im Spiegel der Fürstlichen Sammlungen Stolberg-Wernigerode*. Halle 2014, s. 55-69.

¹⁶ H.F. Rørdam: „Om Besættelsen af Præstekald i Christian VI's tid“, *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. rk., IV (1907-9), s. 612-620.

gatorisk i 1736. Den katekismus, som blev brugt i konfirmationsundervisningen, *Sandhed til Gudfrygtighed* (1737), var skrevet af den pietistiske hofpræst Erik Pontoppidan. Den var skrevet med Speners katekismus som forbillede, og ud over at være klart pietistisk indeholdt den også passager, der har ligheder med reformert teologi. Først og fremmest skelnede han mellem den synlige og den usynlige kirke, ligesom han hævdede, at kun den usynlige kirkes medlemmer blev salige. Ligeledes brugte han betegnelsen „de udvalgte“ om sande kristne. Pontoppidans katekismus stødte på stor modstand blandt de ortodokse, og både denne og den danske bibel, som blev udgivet på Vajsenhusets Forlag, blev kritiseret for at have for stor lighed med calvinske bibler.¹⁷ *Sandhed til Gudfrygtighed* var den lovpligtige katekismus indtil 1794 og fik som sådan enorm udbredelse. Gennem et par generationer blev enhver konfirmand i Danmark og Norge undervist efter den, hvilket i sig selv er interessant i forhold til pietismens virkningshistorie.

Kommissionen til at undersøge rygter om falsk lære

At pietismen førte til kraftige sammenstød mellem dens repræsentanter og traditionelle ortodokse teologer, er velkendt i både dansk og tysk forskning: Pietister angreb ortodokse lutheranere for at forfægte en al for tekstnær og gold kristendom og for at give syndsforladelse til alle og enhver. Ortodokse betegnede til gengæld pietister som entusiaster, fanatikere og ateister og anklagede dem for at hævde, at alle

¹⁷ Kritikken af Pontoppidan ses bl.a. i KBH Ny Kgl. Saml. 1155 b fol., Aktstykker og Dokumenter til den Danske Kirkehistorie under Christian VI. Bd. 2, brev 17: „Som denne Pietisternes meening er Calvinsk, saa kand mand give dem det samme svar, som mand giver Calvinisterne, nemlig: at det er en falsk Distinction, at Distinguere imellem det indvortes og udvortes Guds ord i den meening som de begge tager det. Thi der er nu ET Guds ord, som forkyndes alle, som giver sin levende og saliggørende Kraft“. Se endvidere Erik Reitzel-Nielsen: „Censuren af Pontoppidans katekismusforklaring“, *Kirkehistoriske Samlinger*, 7. rk., IV (1960-62), s. 12-48. Morten Reenberg, der var stiftsprovst ved Vor Frue Kirke, beskyldte pietisterne for at have ændret flere steder på indholdet i den danske Bibel, som blev udgivet på Vajsenhusets Forlag, så det var „som de Calvinske dog lære“. Jf. KBH, Ledreborg 398, 20 Religionssager i København 1733-1734. Se endvidere beskyldninger mod Ewald for calvinisme i brev (ikke underskrevet), dateret 23. feb. 1734, opbevaret i KBH, Ledreborg 417 4°, Sagen mod Enevold Ewald 1734. I Det Tysk-romerske Rige afviste Spener i et stridsskrift fra 1693 beskyldninger om, at hans teologi lå for tæt på calvinismen. Samtidig udtrykte han dog stor beundring for netop calvinister og argumenterede for, at dele af deres teologi fortjente at blive efterlignet, ligesom man burde give mere frihed i troen. Jf. P.J. Spener: *Gründliche Beantwortung Einer mit Lästerungen angefüllten Schrift unter dem Titel: Ausführliche Beschreibung Desz Unfugs der Pietisten/ Zu Rettung der Warheit/ und so seiner als unterschiedlicher anderer Christlicher Freunde Unschuld*, Frankfurt am Main 1693.

og enhver kunne tro på, hvad de ville, når det blot var personligt erfaret.¹⁸ Selv om også danske pietister og ortodokse var fulde af anklager mod hinanden, tog Christian 6. ret ensidigt pietisternes parti. Et eksempel på dette er en forordning, som regenten udstedte 7. oktober 1733, der forbød præsterne at prædike mod pietisterne, og som kritiserede de ortodokse præster for at skabe strid og uroligheder. Forordningen beskyttede eksplicit pietisterne mod angreb fra ortodokse, mens de hårde angreb, som pietisterne ofte rettede mod ortodokse lutheranere, slet ikke blev nævnt. Den 28. november samme år nedsatte Christian 6. en kommission til at undersøge rygter om falsk lære, som verserede i byen. Kommissionens opgave var at udsørge hver eneste af præsterne i København, om de havde falsk lære at klage over, hvad denne falske lære da bestod i, og hvem der udbredte den. Det første vidne, Morten Reenberg, der var stiftsprovst og ortodoks, hævdede, at pietisterne krævede skriftestolen afskaffet, og at de nægtede de troende retfærdiggørelse ved troen alene, hvilket var imod Den Augburgske Konfessions artikel 4. Pietisterne mente, hævdede han, at man kunne elske Kristus og gøre gode gerninger uden af den grund at være retfærdiggjort. Dette skabte fortvivlelse, vantro og melankoli i befolkningen, ja det havde endog medført selvmord. Han udpegede først og fremmest Enevold Ewald og dennes svigermor, Marie Wulf, men også sognepræster ved andre kirker i byen, blandt andre Ole Hersleb og Peter Nicolai Holst. Også det næste vidne, kapellan Christian Kölichen, beskrev en by, hvor mange søgte skadelige forsamlinger, og hvor mange havde skrupler, fordi de ikke kunne blive fuldkomne. Han gav kommissionen et eksempel med en mand, han havde mødt på gaden, og som var desperat, fordi han ikke havde formået at overvinde de „Kjødelige Bevægelser“, som flere gange var opsteget i hans hjerte. Det tredje vidne, Baltzar Seckman, kritiserede indledningsvis, at det var blevet udbredt blandt „de største og ypperste folk“ at ansætte tyske studenter fra et „suspect academi“ (antagelig fra Halle) som private lærere for deres børn. Han kritiserede også, at der i flæng og uden forudgående censur blev både indført og trykt „forargelige Böger, saasom den Berleburgske Bibel, Geÿstliche Fama, samt fleere andre, især Zinzendorfs Catechismus“. De to førstnævnte blev udgivet af radikale pietister i Berleburg, og Zinzendorfs katekismus hørte i en vis forstand også til gruppen af radikale skrifter. Ifølge Seckman hævdede piesti-

¹⁸ For tyske ortodokses kritik, se *Actorum Pietisticorum*, bd. IV (i Universitätsbibliothek Göttingen), der er en samling indlæg for og imod pietisterne fra slutningen af 1600-tallet; Richard Blome: *Historia fanaticorum, oder eine vollkommene Relation und Wissenschaft von denen Schwärmern* 1701 (1. udg. 1664); Johann Heinrich Kindervater: *Die neue Engels-Brüderschaft als eine Veritable Quäckerey, In der Käyserl. Freyen Reichs-Stadt Nordhausen entdeckt*, Nordhausen 1719.

sterne, at det talte ord, som prædikedes, var dødt, og at det var det indvortes ord alene, som virkede til sandheds oplysning og salighed; at de hellige sakramenter tabte deres kraft og virkning, når de meddeltes af dem, som ikke var genfødte, og at skriftestolen var Satans værk. Det, der dog smertede Seckman mest, var, at pietisterne benægtede, at man kunne retfærdiggøres ved troen alene, og at de dermed afveg fra Guds ord.¹⁹

Til trods for at de afhørte præster var entydige i deres vurdering, resolverede kongen, at stridighederne handlede om, at pietisterne brugte formuleringer og begreber, som virkede stødende, men som ikke i sig selv stred mod troens grundvold. Han konkluderede også, at sagen gik over mange af vidnerne forstand, og at de var åbenlyst partiske. De afhørte var universitetsuddannede teologer, og nogle havde høje positioner i det kirkelige hierarki. Så på dem må argumentet om, at vidnerne ikke havde forstand på emnet, klart have været en provokation.²⁰ Tager man Seckmans udsagn for pålydende, så bevidner det, at skrifter, der udgik fra tyske radikale pietistiske kredse, også cirkulerede i København på dette tidspunkt. Det viser sandsynligvis også, at selv den teologiske uddannelse i Halle, som var forholdsvis moderat pietistisk, af de ortodokse blev opfattet som suspekt.

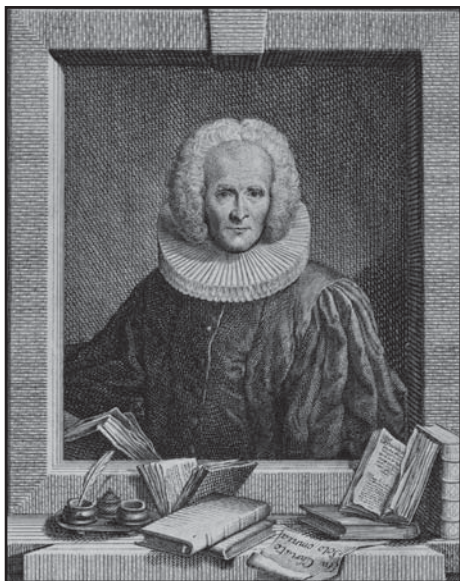
Spørgsmålet om absolution: Holsts og Ewalds samvittighedskvaler

Sideløbende med kommissionens arbejde tog to af de kritiserede pietistiske præster, E. Ewald og P.N. Holst, afstand fra den almindelige adgang til nadver og ansøgte kongen om at blive fritaget for at give sognebørnene absolution. I ansøgningen kritiserede Ewald, at kirkeritualet lagde op til, at enhver, der begærede det, skulle have syndernes forladelse, også selv om præsten havde grund til at tvivle på deres sande bodfærdighed, omvendelse og genfødsel. Dermed tiltog man sig en magt, som ikke var begrundet i Guds ord, man bildte folk ind, at alt var vel, og befordrede derved sognebørnenes „Lunkenhed, Søvnagtighed og Sikkerhed.“²¹ Ewald forklarede videre, at han i skriftestolen forklarede dem, som bad om syndsforladelse, at hvis de fik absolution, uden at de i sandhed var bodfærdige, så forværrede det deres skyld. Christian 6. viste imødekommenhed over for Ewalds „Gewissens Scrupeln“ og bevilligede løn til en kapellan. Ewald skulle derefter kun forrette prædikener og katekisation, mens kapellanen skulle betjene

¹⁹ KBH. Ledreborg 398, 20 Religionssager i København 1733-1734.

²⁰ Smst. Kongelig resolution dateret 16. dec. 1734, s. 2-3.

²¹ Brevet er opbevaret i KBH, Ledreborg 398, 20, Religionssager i København 1733-1734.

Fig. 2: Enevold Ewald (1696-1754) er i dag mest kendt som far til digteren Johannes Ewald, men spillede som præst ved Vajsenhuset en central rolle i den pietistiske vækkelse i København i 1730'erne. Som statsansat præst var han forpligtet på Den Augsburgske Bekendelse. Alligevel havde han tæt kontakt til radikale pietistiske miljøer, blandt andet gennem sin svigermor, Marie Wulf. Dette og hans afvisning af almen absolution skabte røre i byen. Christian 6. udviste dog påfaldende stor langmodighed over for Ewald. Han

samarbejdede ved flere lejligheder med Pontoppidan og havde ligesom ham en stor skriftlig produktion. Stik af O.H. de Lode ca. 1750 efter maleri af C.G. Pilo, Statens Museum for Kunst.

skriftestolen.²² Også Holst klagede over, at skriftestolen var korrumpet, og over, at der var almindelig adgang til alterets sakramente.²³ Sjællands biskop Christen Worm havde forsøgt at tale ham til rette, men de kom ikke til enighed, og Worm indstillede derfor til kongen, at Holst blev suspenderet fra sit arbejde. Holst forklarede sig i et brev på 23 sider, hvor han skiftevis benægtede og bekræftede anklagen. Ifølge Holst blev han beskyldt for at have gjort folk melankolske og føre dem i fortvivlelse. På denne anklage svarede han: „ieg har giort alt mit til at faa mange af eder i tvivl, men ieg ville ikke føre nogen af Eder i fortvivlelse. Fortvivlelse er muelig, men ikke nær saa gængs som forhærdelse“.²⁴ Som det fremgår af citatet, så ønskede Holst at bringe folk i tvivl om deres salighed, men ikke at gøre dem fortvivlede. Men selv om han skulle have gjort dem fortvivlede, så var det trods alt bed-

²² Christian 6.s svar er dateret Frederiksberg 25. januar 1734, smst.

²³ KBH, Ledreborg 398, 20, Religionssager i København 1733-1734. Citatet er fra s. 15 nederst og 16 øverst i Holsts brev til biskop Worm, som i øvrigt ikke har sidetal.

²⁴ KBH, Ledreborg 398, 20, Religionssager i København 1733-1734. Citatet er fra s. 12 i Holsts brev, som dog ikke har sidetal. Også Kölichen havde indberettet til kommissionen, at Holst havde skabt uro.

re, end at de blev forhærdede. Holst appellerede ikke alene til kongen om at frikende ham, men også til, at kongen rådførte sig med dronningen; „lad dronningen tale for mig!“ Han mente antagelig, at hvis sagen blev fremlagt for Sophie Magdalene, ville han blive frikendt. Kongen resolverede, at Holst skulle have lov til at fortsætte i embedet og bevilligede 850 rdl. til at ansætte en kapellan, der kunne give syndsforladelse. Det var kongens praktiske kompromis, men det betød også, at kongen dermed underkendte sin biskops indstilling. Holst blev tydeligvis også selv forbløffet over kongens frikendelse og takkede i et brev flere gange kongen for hans „ufattelig Naade.“²⁵ I længden blev Holsts selvbevidste facon imidlertid for meget for Christian 6. I december 1734 blev han suspenderet for at have prædikeret millenarisme og for at have skabt en sekt omkring sig.²⁶

Balladen på Den forgyldte Okse

Selv om pietisternes ønske om at afstå fra den almene absolution mødte forståelse hos Christian 6., så betød det ikke, at alting faldt til ro. Tværtimod skabte det en del uro i København. Teologisk, fordi det skabte tvivl om den fundamentale lutherske læresætning, at mennesket modtager Guds nåde ubetinget, gennem troen alene og på trods af sine synder. Psykologisk, fordi de afviste blev fortvivlede. Nogle af Ewalds mest trofaste støtter, vinhandler Matthias Norderup og hans hustru, brød til sidst med pietisterne i Vajsenhuset, angiveligt fordi de havde gjort hustruen melankolsk. Ægteparret søgte derfor til den nærliggende St. Nicolai Kirke, hvor præsterne var ortodokse, og angiveligt kom der straks en bedring i hustruens sindstilstand. Imidlertid blev parret opsøgt af Marie Wulf og Ewald, som ifølge Norderup advarede dem om, at de ortodokse præster prædikede folk i helvede. Hustruen græd og græd og blev således på ny kastet ud i fortvivlelse. Denne beretning blev fulgt af flere lignende beretninger, blandt andre af Maren Bille, som i marts 1734 havde standset en teologistuderende på gaden og for ham berettet om sin sjæls urolighed. Kvinden mente ikke selv, at hun havde gjort noget syndigt, men fordi hun havde haft syndige følelser og drifter („affecter og tilbøjelser“), havde Ewald og Wulf forklaret hende, at hun ikke ville få Guds tilgivelse, for „hvem som vilde have haab om salighed, maatte blive saa reen som Christus“. Af samme grund havde hun ikke været til nadver i et år. Hun havde gerne villet, men Ewald havde meddelt hende, at „hun endnu maatte komme til een højere grad i sin Christendom, førend hun kunde vente at gaee

²⁵ Smst.

²⁶ KBH, Ny Kgl. Saml. 1155 a fol., Aktstykker og Dokumenter til den Danske Kirkehistorie under Christian VI. Bd. 1, s. 6, 14, 16 og 20.

værdig dertil“. En anden præst, der ikke var pietist, forklarede hende, at denne distinktion var ugrundet i Guds ord, men Maren Bille var stadig fuld af ængstelse.²⁷

Det er vigtigt at vurdere troværdigheden af disse beretninger. Det er nærliggende at afvise dem som ortodokse teologers propaganda mod pietisterne. Der er ingen tvivl om, at de ortodokse var meget oprørte over, at pietisterne ikke holdt sig til, hvad de opfattede som korrekte kristne doktriner. De anklagede gennemgående pietisterne for at udbrede melankoli. Kilden til ovennævnte beretninger er imidlertid den pietistiske hofpræst Erik Pontoppidan, og det giver dem en høj grad af troværdighed. Yderligere udtrykte to pietistiske biskopper, Peder Hersleb og Eiler Hagerup, i indbyrdes private breve bekymring over, at der var mange, som fik en mørk og melankolsk „kompleksion“ [sindstilstand] efter at have hørt pietistiske prædikener.²⁸ Ortodokse teologers beskrivelse af, at mange blev oprørte og fortvivlede, bekræftes endvidere af førstehåndsberetninger i en ny kommission, som kongen nedsatte for at undersøge Marie Wulfs og Ewalds virke. Medlemmerne af kommissionen var pietister, og den var ledet af C.G. Stolberg. Centralt i undersøgelsen var Marie Wulfs vækkelsesmøder på gæstgiveriet Den forgyldte Okse. Da ejeren og de øvrige logerende i gæstgiveriet blev afhørt, berettede de om møder, der blev indledt sidst på eftermiddagen, og som varede hele natten. At dømme efter klæderne var deltagerne både skikkelige og uskikkelige, dvs. at både folk fra den øvre middelstand og jævne borgere deltog. Der var også fornemme kvinder i forsamlingen, som ankom og blev hentet i kareter. En stor del kom fra præstestanden, herunder Enevold Ewald, P.N. Holst og Ole Hersleb, samt flere præster fra den tyske menighed. Endelig var der en del officerer og studerende. Både kvinder og mænd deltog, hvilket også er bemærkelsesværdigt, fordi de højst sandsynligt ikke var adskilt under møderne.

En af de logerende på Den forgyldte Okse, Hans Niemand, fortalte til kommissionen, at han havde set de deltagende kysse hinanden, når de mødtes og skiltes, angiveligt for at vise deres indbyrdes kærlighed. Niemand fortalte også, at han havde haft adskillige teologiske diskussioner med både Enevold Ewald og Madam Wulf. Blandt andet om skriftestolen og om præsternes forvaltning af denne, „hvilket hun [Wulf] sagde var liig, som en Kroee Stue“ i den forstand, at folk kunne synde alt det, de ville, og derpå gå til skriftestolen, hvor præsten

²⁷ KBH, Ny Kgl. Saml. 1155 b fol., Aktstykker og Dokumenter til den Danske Kirkehistorie under Christian VI. Bd. 2, s. 79-115.

²⁸ KBH, Ny Kgl. Saml. 1155 a fol., Aktstykker og Dokumenter til den Danske Kirkehistorie under Christian VI. Bd. 1, uden sidetal.

gav dem syndernes forladelse. Han havde spurgt hende, hvad der ville ske, hvis man afskaffede skriftestolen, og hun havde svaret, at det havde Ole Hersleb, Holst og hendes svigersøn gjort. Det havde ikke givet problemer i forhold til at gennemføre ritualer, for der var så mange ugudelige præster, som kunne tage over i deres sted. Wulfs sammenligning af skriftestolen med en krostue havde stor følelsesmæssig indvirkning på Niemand. Han fortalte, at samtalen havde givet ham så mange skruler, at han ikke havde kunnet sove i flere nætter, han havde urolige tanker, og han følte afsky for Wulf. Niemand berettede videre, at der under møderne blev læst og sunget, „dog meest på Tydsk“. Yderligere fortalte han, at han adskillige gange havde hørt sitrende stemmer og jamrende lyde, som ofte havde varet længe. Tit var der tumult, som tog til omkring kl. 3-4 om morgenen, og som var så højlydt, at både loftet over ham og sengen under ham rystede. Møderne blev ofte hævet under latter. Afslutningsvis fortalte han, at både han selv og flere af hans medlogerende var blevet angrebet af små drenge og pøblen, fordi de fejlagtigt var blevet opfattet som pietister.²⁹ Også et andet vidne, Peder Mortenson, der var udlejer af gæstgiveriet, klagede under forhøret over, at Ewald og Wulfs vækkelsesmøder skabte et mægtigt røre i byen: Flere gange var der store opløb ved gæstgiveriet, og det var ved at blive stormet. Endvidere var han fortørnet over, at Den forgyldte Okse i folkemunde var blevet omdøbt til Den hellige Okse.³⁰ Disse førstehåndsberetninger blev afgivet til en pietistiskindet kommission og bekræfter, at nogle blev meget berørte over pietisternes kritik af de kirkelige ritualer og traditionelle præster. Mange blev vrede, og nogle, som Niemand, fik skruler.

Et fjerde vidne, kapellan Kölichen, blev af kommission afhørt sammen med Marie Wulf. Han beskyldte hende for at have afholdt forsamlinger en gang om ugen, hvortil Wulf selvsikkert svarede, at møderne ikke var blevet afholdt én, men *to* gange om ugen, nemlig hver tirsdag og torsdag. Ifølge Kölichen hævdede Wulf, at fuldkommenhed var muligt, og at de gejstliges forgiftede ortodoksi intet var imod det inderlige og umiddelbare lys, som Gud meddelte endog ringe lægfolk. Wulf svarede ikke direkte på denne anklage, men fremsatte en lang bibelsk forklaring om, at den hellige ånd, som fandtes på apostlenes tider, nu var lige så mægtig i denne tid. Det lyder som en indrømmelse. Kölichen hævdede også, at hun havde sendt ham „en Bog kaldet Geistliche Fama, som var fuld af Enthusiasterie og fanatiske drømme“.³¹ At

²⁹ KBH, Kall 477, 40 Kirkehistorie under Frederik IV og Chr VI. Første hæfte. Hans Niemand's beretning, dateret 12. marts 1734.

³⁰ Smst.

³¹ Her citeret fra indberetningen fra den kommission, der 1733-34 undersøgte

dømme efter Kölichens omtale af dette radikale tidsskrift kendte han det ikke.

Kvindelige lægprædikanter og organisatorer var ikke noget særsyn i radikale pietistiske miljøer, hvilket Claudia Wustmann senest har demonstreret i bogen *Die „begeisterten Mägde“: Mitteldeutsche Prophetinnen im Radikalpietismus am Ende des 17. Jahrhunderts* (Leipzig 2008). En del af den offentlige forargelse i København handlede om, at Marie Wulf var gået uden for sit køns kald og var optrådt som „prædikerinde“ ved at „lære Skriften og Guds Ord“, hvilket kvinder ifølge loven kun måtte for unge piger og drenge under fire år. I smædedigte om pietisterne blev hun kaldt en raktermær og en babylonsk hore.³² Wulf var udmærket klar over, at hun var lagt for had. I et brev til kommissionen beskrev Wulf, hvordan indbyggerne nærrede afsky for hende, og at selv andre pietister betragtede hende som den vederstyggeligste. Der er ingen tvivl om, at hun var kontroversiel, fordi hun i så høj grad stak ud i forhold til de gængse kønsroller i samtiden. Det var ikke unormalt, at kvinder, der var aktive i religiøse bevægelser, blev dæmoniseret af deres religiøse modstandere. Johann Heinrich Feustking, der var professor i teologi i Wittenberg og ortodoks, udgav i 1704 et helt leksikon udelukkende med det formål. Johanna Eleonora Petersen, der var forfatter til flere radikale pietistiske skrifter, beskriver flere gange i sin selvbiografi, hvordan hun blev hånet og mistænkeliggjort. I nogle tilfælde indeholdt denne mistænkeliggørelse elementer af seksualisering. Erik Pontoppidan klagede over, at pietisterne blev beskyldt for horeri, og gav et eksempel med en historie, som verserede om en mand, som hemmeligt var fulgt efter sin hustru, der var grebet af pietismen. Han havde fundet hende i et gæstgiveri på Christianshavn, stående nøgen på et bord, mens omkringsiddende mænd betragtede hende og derved øvede sig i selvfornægtelse. Et andet rygte lød, at efter en voksendåb i Bragernæs i Norge gik kvinderne nøgne rundt i byens gader.³³

Anklagerne mod Enevold Ewald handlede primært om, at han var

te rygter om falsk lære. KBH: Ledreborg 398, 20 Religionssager i København 1733-1734.

³² KBH: Kall 477, 40, Kirkehistorie under Frederik IV og Christian VI, hæfte 1; H.F. Rørdam: „Madame Maria Wulfs født Martens“, *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. rk., V (1909-11), s. 439; Graversen 1912, s. 28.

³³ J.H. Feustking: *Gynaecium Haeretico-Fanaticum, oder Historie und Beschreibung der falschen Prophetinnen, Quäckerinnen, Schwärmerinnen, und andern sectirischen und begeisterten Weibes-Personen, durch welche die Kirche Gottes verunruhiget*, Frankfurt/Leipzig 1704; J.E. Petersen: *Leben, von ihr selbst mit eigener Hand aufgesetzt. Autobiographie.*, udg. Prisca Guglielmetti. Leipzig 2003; E. Holm, anf. værk, s. 662.

Fig. 3: Johanna Eleonora Petersen (1644-1724) var på trods af det danskklingende efternavn tysk og blev sammen med sin mand, Johann Wilhelm Petersen, et af samlingspunkterne i den tyske radikale pietisme. Hun var født adelig og levede i mange år som hofdame ved forskellige hoffere. I sin selvbiografi beskrev hun, hvorledes hun gradvist nåede til den erkendelse, at hoflivet stod i vejen for hendes forening med Gud. Hun giftede sig derpå under sin stand, levede resten af sit liv i nøjsomhed og udgav flere religiøse skrifter. Blandt de protestantiske vækkelsesbevægelser, først og fremmest kvækerne, var kvindelige prædikanter ikke usædvanlige. Johanna Eleonora Petersens og Marie Wulfs roller i den pietistiske

bevægelse skal ses i den sammenhæng, men begge var også kontroversielle figurer i samtiden. Samtidigt stik, Foto: Franckesche Stiftungen zu Halle.

afveget fra Den Augsburgske Konfessions artikel 17 ved at udbrede millenarisme. Han skulle have prædikeret om et kommende tusindårsrige, hvor Kristus vendte tilbage til jorden, og hvor de genfødte ikke længere var undersætter, men regerede sammen med Kristus.³⁴ Han lærte også, at de genfødte fik en guddommelig natur, som var helt uden synd, og at den Hellige Ånd ikke var noget, som mennesket kunne frembringe i sig selv: Det var Gud, som frembragte lyset i det enkelte menneske, og som bevægede ånden og hjertet.³⁵ Ewald afviste alle anklagerne. Kommissionen dømte ham for at prædike om „Wiederbringung aller Dinge“ (apokatastasis, dvs. læren om, at hele skabningen, inklusive de fordømte, bliver genoprettet og frelst), men ikke de øvrige anklager, og hans karriere led ingen skade efterfølgende. Marie

³⁴ Ewald skulle have sagt følgende: “Tese 8. I det andet Liv skal vi ikke være undersætter, men vi skal have den samme Ære og Værdighed med Faderen og Sønnen, thi vi skal sidde med Christo, og regiere med Samme“. KBH: Sagen mod Enevold Ewald 1734. KBH: Ledreborg 417 4° og Kall. 102 Fol.

³⁵ „Det er ikke ethvert ord, I hører, der kand omvende Eder, men, naar Aanden kommer, da skal I give vel agt paa, at I strax modtager og ikke Imodstaar samme. I hører mangan Prædiken uden Frugt, uden Bevægelse etc. Men naar I føler, at den hellig Aand oplader en særdeles bevægelse hos Eder, da [...] I tænke, nu er det tid“. KBH: Ledreborg 417 4°, Sagen mod Enevold Ewald 1734 og Kall. 102 Fol.

Wulf blev pure frifundet; „Gegen Madame Wulf ist nicht das geringste zu finden“. Først i 1741 blev der udstedt en såkaldt konventikelplakat for hele landet, der forbød religiøse sammenkomster uden sognepræstens tilstedeværelse og påbød, at opbyggelse i gudelige forsamlinger skulle ske i stilhed (stk. 8 og 16), samt befalede, at der under ingen omstændigheder måtte være opløb, støjen eller larmen uden for de huse, hvor forsamlingerne fandt sted (stk. 10).

Når man samlet set skal vurdere disse vidneudsagn, er det som nævnt et metodisk problem, at nogle af anklagerne kom fra de ortodokse gejstlige, som tydeligvis var vrede, og at de pietistiske prædikanter blev frikendt af en kommission, der bestod af pietister. Yderligere blev centrale anklager bekræftet af pietisterne selv, der tilsyneladende – og med rette – regnede med, at kongen holdt hånden over dem. Nemand forklaring til kommissionen om, at deltagerne grinte og græd og var i en form for ekstase, virker også troværdig, fordi vi har kilde-materiale fra lignende møder blandt radikale pietister i Det Tysk-romerske Rige. Den radikale pietist Johann Friedrich Rock beskrev i sin selvbiografi, hvordan han deltog i en pietistisk forsamling og oplevede følelsesmæssige fluktuationer fra dyb sorg og gråd til eksalteret glæde og latter.³⁶ Han havde også kropslige rystelser, som var frembragt af Guds ånd. Det er sandsynligt, at det var det samme, som skete under møderne på Den forgyldte Okse. I andre danske kilder blev pietisterne beskrevet som værende i en trancelignende tilstand, og kritikere hævdede, at deltagerne havde „underlige ansigter og selsomme og forkerte øjne“.³⁷

Sammenfattende passer de karakteristika for radikal pietisme, som anvendes i den internationale forskning, i stort omfang på de forsamlinger, som blev afholdt på Den forgyldte Okse: De var præget af social nonkonformitet, idet både hoffolk, håndværkere og studerende, mænd og kvinder, tyskere og danskere deltog. Den personlige åbenbaringsoplevelse og den umiddelbare ånds indvirkende kraft, som modpol til ortodoksiens boglærdom, var også central. Alt tyder på, at deltagerne mærkede Guds lys arbejde i sig, og at de var i en form for kol-

³⁶ J.F. Rock: *Wie ihn Gott geführt und auf die Wege der Inspiration gebracht habe*, udg. U.-M. Schneider. Leipzig 1999.

³⁷ *Kort Underretning om det Pietistiske Spøgelse i Anledning af Jochum Langes Skrift mod Val. Ernst Löescher kaldet: Zeugnis der Wahrheit und Unschuld, af Wincentio Casparson oversat efter det Stockholmske Oplag 1734*, KBH: Gammel kgl. Saml. 1496 4°, afsnit i. De forkerte („verkehrte“, drejede) øjne henviser antagelig til deltageres trancelignende tilstand under møderne, hvor de vendte det hvide ud af øjnene.

lektiv ekstase. Det er klart, at der florerede millenaristiske ideer, men de var mindre eksplicit formuleret end modstanden mod almen abolition. I den forstand var forsamlingerne heterodokse, hvilket også er en af definitionerne på radikal pietisme. At deltagerne i Wulfs møder kyssede hinanden kan både have været en praktisk efterlevelse af Paulus' afslutning i Romerbrevet, og at de genoptog urkirkelige traditioner, idet også deltagerne i de første kristne menigheder havde kysset hinanden.³⁸ Wulf skrev selv et brev til kommissionen, hvor hun forklarede sig. I brevet fortalte hun, at Guds genfødte børn var kendetegnet ved, at de havde indbyrdes kærlighed, og at de elskede hinanden.³⁹ Wulf brugte ordene kærlighed og elske 12 gange i det lille brev på 1½ side. I den forstand passer det med F.E. Stoefflers definition på radikal pietisme som værende kendetegnet af fremhævelse af kærlighed som det helt centrale i evangeliet. En kilde, som understøtter, at Ewald sympatiserede med radikale pietistiske retninger, er hans private bogsamling, som han efterlod sig ved sin død, og som vi kender, fordi bøgerne blev solgt på auktion i 1755. Her var adskillige værker af fremtrædende radikale pietister. Flest af Gottfried Arnold (26 værker) og Zinzendorf (10 værker), men der var også flere af J.E. Petersen og J.W. Petersen (8 i alt), J.C. Dippel (5), O. Glüsing (2) og Johann Samuel Carl (1). Endelig var der flere titler uden forfatterangivelse om kristen mysticisme og apokalypse. Johann Heinrich Reitz' *Historie der Wiedergeborenen* i fem bind (1698-1745) var også i bogsamlingen.⁴⁰ At Ewald havde disse bøger i sit bibliotek, beviser naturligvis ikke, at han var enig med dem. Deres høje antal og den systematik, som de synes at være indsamlet med, indikerer imidlertid reel interesse.

Oprettelsen af Generalkirkeinspektionskollegiet

De tumultagtige tilstande i København spredte sig hurtigt til det meste af det dansk-norske kongerige. I Hygum sogn i Slesvig indsendte bønderne i 1735 en klage til deres biskop over, at deres præst kun bad for de sognebørn, som han kaldte omvendte, og som kom til sam-

³⁸ Jf. Rom 16,16: „Hils hinanden med helligt kys. Alle Kristi menigheder hilser jer“. Ifølge K. Mejrup efterstræbte Halle-pietisterne at efterligne de tidlige kirker. Se K. Mejrup: *Grand Prospects of Halle Pietism: The Acrobat, the Project-maker and the Shepherd*, Kbh. 2016, s. 62.

³⁹ Wulfs udaterede brev er opbevaret i KBH: Ledreborg 398, 20, Religionssager i København 1733-1734.

⁴⁰ *Fortegnelse paa en Deel gode og vel conditionerede Bøger, af adskillige Sprog og Videnskaber, forhen Sal. Hr. Professor Ewald tilhørende, Som Mandagen den 3die Februarii og efterfølgende Dage ved offentlig Auction på Waysenhuuset skal bortsælges*, København 1755.

menkomster i hans hus, mens han kaldte alle andre for sodomitter. I Saltum sogn i Nordjylland klagede 68 sognebørn over, at deres præst ikke ville give dem absolution. I klagen fortalte de også, at konfirmanderne kom grædende hjem, fordi præsten havde kaldt dem sodomitter og sagt, at de ikke ville blive salige. Ligeledes i Nordjylland var der en „kyssesekt“, som afholdt sammenkomster, hvor deltagerne kysede hinanden, når de mødtes og skiltes. På denne baggrund oprettede kongen Generalkirkeinspektionskollegiet i 1737 og udnævnte Peder Hersleb, Schröder og Holstein til inspektorer. Formålet med kollegiet var dobbelt: For det første at sørge for, at pietismen blev udbredt overalt i rigets sogne. Inspektorerne instruerede således biskopperne i, hvordan de skulle sørge for, at præsterne prædikede med oprigtighed og inderlighed. Ja, faktisk var hykleri lige så vederstyggeligt som den groveste ugudelighed. Kollegiets arbejdsopgave var for det andet at værne om Den Augsburgske Konfession og sørge for, at kirkedisciplinen blev overholdt.⁴¹ For kongen var det dermed både vigtigt, at befolkningens religiøse opbyggelse blev styrket, og at denne opbyggelse ikke kom ud af kontrol: Ro og orden skulle opretholdes. En gennemgang af alle sagerne fra 1738 til 1750 viser, at der hurtigt kom mange indberetninger fra rigets provinser. Mange handlede om præster, som drak, horede og sloges, men endnu flere handlede om separatistiske grupper i lokalmiljøet. I Nordjylland rejste tre brødre, Morten, Anders og Niels Jensen Støtterup, rundt og holdt, hvad der blev betegnet som vildfarende prædikener. Det havde de gjort siden 1734, og sagen endte i 1738 med, at de blev udvist. Det gjorde skomager Ole Larsen, student Simon Jensen Bølle og urmager Anders Petersen også: Men de vendte tilbage og rejste rundt i helstaten og holdt lægmandsmøder. En anden større sag handlede om en præst i Frederikshald i Norge, Anders Agerbech, som havde afvist folk fra nadver. Han blev sendt til Bornholm, men skabte også dér problemer. I Bragenæs i Norge var der større forsamlinger af separatister, der lod sig voksendøbe. I 1742 rejste 48 af dem ud af landet og slog sig ned i Altona. En anden præst på Bornholm, Hans Christian Mahler, afviste at give syge sakramentet og skabte derfor en masse uro i sognet. Holstein skrev i sin indberetning til Christian 6., at det ikke var præsten, som var problemet, men at det var menigheden, som var ugudelig. Han rådede derfor kongen til at ansætte præsten i et andet sogn. Desuden anbefalede han, at sagen skulle gå til højesteret, og dér skulle Mahler frikendes. Det var rigtig enevælde; sagen skulle for retten, men den politiske magt havde bestemt udfaldet på forhånd. Som helhed betragtet er

⁴¹ Generalkirkeinspektionskollegiets kommissorium er opbevaret på KBH: Ledreborg 425 4°, J.W. Schröders arkiv.

det et gennemgående træk i sagerne, at Generalkirkeinspektionskollegiet holdt hånden over præster, der ikke ville give sognebørnene absolution, også selv om deres overordnede provst eller biskop ville have dem afskediget. Lokalt skete der altså det samme som i sagerne med Holst og Ewald. Til gengæld for kollegiet hårdt frem mod lægfolk, der holdt private forsamlings, og de fleste blev udvist. Omkring 1740 bliver det dog tydeligt i arkivalierne, at der var større problemer i riget: Inspektorerne skrev i korrespondance med landets biskopper, at der var mange gemene folk, som var separatister, og at det var vigtigt at holde sammen på kirken. Ordet „mange“ skal man tage med et gran salt. Hvis man tager København som eksempel, viser en opgørelse, at der i 1742 var 30 erklærede separatister i byen, dvs. personer, som ikke ville gå i kirke og ikke ville lade deres børn døbe. Det var både kvinder og mænd, fortrinsvis fra håndværkerstanden. 30 ud af en samlet befolkning, der på det tidspunkt udgjorde omkring 70.000, er dog ikke, hvad vi forstår ved mange. Alligevel fremgår det tydeligt af kollegiets korrespondance, at inspektorerne havde en følelse af, at tingene var ved at komme ud af kontrol. I et brev til biskop Broder Brorson i Aalborg, dateret 1. februar 1740, bad kollegiet således om råd til, hvordan man kunne komme de separatistiske bevægelser til livs og dermed sikre kirkens ro og landets politiske forfatning. I 1742 skrev kollegiets inspektorer, at der var mange separatister i hvert eneste stift i Danmark og Norge, og i maj 1744 skrev de et indtrængende brev til kongen om, at statens forfatning ikke kunne bestå, når noget sådan fandt sted i så stort omfang, og de opfordrede ham til at udstede en ny konventikelplakat. Denne blev udstedt i marts 1745, men indeholdt ikke meget nyt i forhold til konventikelplakaten af 1741: Det centrale var stadig, at man ikke måtte holde gudelige forsamlings uden tilstedeværelse af en præst. Det interessante er, at fra omkring 1745-46 stoppede de mange indberetninger om separatister. Alting faldt til ro igen. Var det, fordi sognebørn og provster pludselig holdt op med at klage? Det er ikke sandsynligt. Årsagen skal snarere findes i Christian 6.s død i 1746, og at kollegiet havde fundet det nødvendigt at stoppe bevægelserne effektivt. Inspektorerne mente, at separatismen efterhånden udgjorde en trussel mod forfatningen, og det var en udbredt opfattelse, at religiøs uro og splittelse truede den politiske og sociale orden.⁴²

⁴² Denne gennemgang er baseret på arkivalier i Rigsarkivet: Arkivnummer 236. Generalkirkeinspektionskollegiet 1737-1750 Kopibøger over alle udgående breve 1737-1740, 1741-1744 og 1745-50; Generalkirkeinspektionskollegiet 1714-1765. Diverse sager, kasse F4-18-1 og F4-18-2; Generalkirkeinspektionskollegiet. 1737-1753 Uprotokollerede breve og div. dokumenter. F4-7: Arkivnummer 232. Danske Kancelli. Kommissionen i sagen mod A. Agerbech 1743-1744. Materiale. D158.

Kongeparrets rolle

Christian 6.s pro-pietistiske politik bevirkede, at de pietistiske miljøer i København i 1730'erne fik et klart tysk islæt. Det gælder både hoffet, centraladministrationen og også deltagerne i Wulfs forsamlinger. Man skal dog også have øje for proportionerne her. København var i europæiske sammenhænge en relativt lille by, og der var sikkert mange tyske pietister, der tog dertil, fordi kongeparrets indstilling var kendt, og mange opfattede byen som en sikker havn. Så det er meget sandsynligt, at København oplevede en bølge af tyske tilrejsende. Kildematerialet viser dog også, at bevægelsen relativt hurtigt blev udbredt blandt danske indbyggere. De separatister, som rejste rundt i landet eller blev til store sager i Generalkirkeinspektionskollegiet, var alle danske. Arkivalierne viser endvidere, at tyske radikalpietistiske skrifter var i cirkulation i København. Der er dog ikke noget, som indikerer, at Christian 6. og Sophie Amalie selv var radikale pietister. Argumenter, som taler imod, er, at Stolberg-Wernigerode, kongens fætter og en af hans nærmeste kirkepolitiske rådgivere, var klart moderat. Endvidere at mange pietistiske præster i Danmark-Norge var uddannet på pietistiske institutioner i Halle, som også var moderate. Alligevel optrådte kongemagten i vidt omfang beskyttende over for de radikale grupper frem til omkring 1741, hvor man tydeligvis begyndte at blive nervøs for, at bevægelserne kom ud af kontrol. Bemærkelsesværdigt er det også, at der var flere radikale pietister, som havde tilknytning til hoffet. En af dem var kunsthåndværkeren Magnus Berg. Han skrev flere værker, hvor han hævdede, at man først var genfødt, når man modtog Guds umiddelbare lys, og den Hellige Ånd virkede direkte i hjertet. Yderligere hævdede Berg i skriftet *En lys Sandheds Brille*, der blev skrevet i 1731, at i et kommende tusindårsrige ville alverdens konger og gejstlige komme krybende på ryggen og tilbede den ringeste tjener og beklage, at de tidligere havde foragtet og forfulgt en så stor hellighed.⁴³ Umiddelbart efter, i 1732, hævdede Christian 6. Bergs løn fra 400 til 600 rdl., og ved hans død i 1739 fik han hædrende omtale i *Danske Magazin*. Bergs skrifter er også interessante, fordi de ganske fint illustrerer, at millenarismen ikke alene var en teologisk tvist. Den var også kontroversiel, fordi der blev udtrykt en forventning om, at der i fremtiden ville blive vendt op og ned på den sociale orden. At der ville blive etableret et helligt aristokrati, hvor de høje stænder ville blive de lave, og de sande kristne ville regere uanset deres dennesidige stand og sociale status. Der lå dermed et politisk subversivt potentiale

⁴³ M. Berg: *Denne sidste Verdens Tids Speil* (1721), KBH: Thott 113 fol. og *En lys Sandheds Brille* (1731), KBH: Thott 113 fol. De to bøger udkom aldrig på dansk, men på tysk i Hamborg.

i millenarismen, hvilket nok også var en af årsagerne til, at den stødte på stor modstand.⁴⁴

En mere kendt radikal pietist var Johann Samuel Carl, der var redaktør på det radikale pietistiske tidsskrift *Geistliche Fama*, der udkom i Berleburg, og var anonym forfatter på det femte bind af *Historie der Wiedergebörnen*. Carl blev livlæge for det danske regentpar i 1737. Det er bemærkelsesværdigt, at en så central person i den tyske radikale pietisme fik forholdsvis tæt tilknytning til hoffet. Carl er dog ikke særlig synlig i det danske kildemateriale. Vi ved blot, at regentparret satte stor pris på ham som læge, og at han forsøgte at omorganisere det medicinske studium på Københavns Universitet i overensstemmelse med G.E. Stahls animisme. I 1741 fik han udgivet et skrift i Berleburg, hvor han leverede en massiv samfundskritik. Kritikken var ganske vist holdt i generelle termer, men Carl hævdede, at en lille overklasse bestående af konger og adelige udnyttede den fattige befolkning, og han plæderede for, at monarkier, aristokratier og demokratier skulle omskibes til evangeliske teokratier. Den politisk subversive holdning, som lå latent i den radikale pietisme, udfoldedes her helt og utilsløret.⁴⁵ Dette kunne den enevældige monark selvfølgelig ikke sidde overhørig, og Carl blev i 1742 sendt retur til Det Tysk-romerske Rige. Carls an-

⁴⁴ En brevsveksling i 1696 mellem Spener og Francke, som var ledende figurer i den tyske pietisme, illustrerer dette meget fint: Den radikale pietist Johann Wilhelm Petersen havde fortalt Spener, at Francke sympatiserede med hans millenaristiske holdninger, og Spener advarede i et brev Francke indtrængende om ikke at udtrykke dette offentligt. Speners argumenter var ikke teologiske, men at det kunne det få graverende konsekvenser for hele den pietistiske reformbevægelse, og at universitetet i Halle risikerede at miste det kurfyrstelige hofs understøttelse, hvis det slap ud i offentligheden. Francke reagerede med et vredt brev tilbage, hvor han meddelte Spener, at han kun følte sig forpligtet af den kristne sandhed, og at han ikke havde tænkt sig at afrette sine teologiske holdninger efter hoffets anvisninger. Han udtrykte dog aldrig millenaristiske holdninger offentligt. Brevvekslingen viser, at millenarismen blev opfattet som dybt kontroversiel, men også at moderate pietister tilpassede deres teologiske holdninger efter, hvad der var politisk opportunt. Selv om Francke utvivlsomt havde radikale sympatier, så var det bedre at holde det for sig selv end at risikere at miste kurfyrstelige støttekroner. Brevvekslingen er gengivet i W. Breul „Hoffnung besserer Zeiten“ Der Wandel der „Endzeit“ im Lutherischen Pietismus um 1700. I A. Landwehr: *Frühe Neue Zeiten. Zeitwissen zwischen Reformation und Revolution*, Bielefeld 2012, s. 261-282. Om Franckes radikale sympatier, se H. Schneider: „Der radikale Pietismus in der neueren Forschung“, samme: *Gesammelte Aufsätze I. Der radikale Pietismus*, udg. W. Breul & L. Vogel, Leipzig 2011, s. 11 og note 46.

⁴⁵ J.S. Carl: *Bestrittene Zeugnisse. 1. Von Fruchtbringenden Gesellschaften; 2. Klagen Mosis; 3. Klag-Lieder Jeremia: zusammen gebracht zur Prüfung, Erläuterung, Verteidigung, an-vor und mit sich selbst*, Berleburg 1741.

sættelse og forvisning fra hoffet bekræfter helhedsindtrykket af Christian 6.s politik: Radikale udlægninger af pietismen var ikke i sig selv afskrækkende for regenten, men kun indtil en vis grænse. Da det omkring 1741 begyndte at trække op til større problemer, ændrede enevælden kirkepolitisk kurs. Kongemagten ville ikke risikere, at befolkningens religiøse opbyggelse skete på bekostning af ro og orden i staten.

Den tyske pietisme i Danmark mellem vækkelse og radikalitet

Denne artikel har vist, at Christian 6.s pietistiske kirkepolitik mødte betydelig modstand blandt ortodokse lutheranere, men også, at kongen gennemgående underkendte den etablerede gejstlighed indvendinger og holdt hånden over pietister. Frem til 1741 blev radikale pietistiske grupper og personer tolereret og i flere tilfælde også beskyttet. Kildematerialet viser imidlertid, at også den halleske pietisme, som i tysk forskning betragtes som moderat, af danske ortodokse præster og den jævne befolkning blev opfattet som heterodoks. Pietistiske præsters afvisningen af at give almen absolution fremkaldte stærke reaktioner i den brede befolkning, hvor mange blev ængstelige for deres efterjordiske skæbne. Holsts skelnen mellem tvivl og fortvivlelse blev ikke mødt med forståelse i befolkningen. I stedet for at vende tvivlen indad og begynde at ransage deres sjæl og livsstil, som de pietistiske tekster fordrede, blev mange vrede og rettede deres angst udad i form af både klageskrivelser over præster og stormløb mod pietisternes forsamlingssteder. Sognebørnene følte tydeligvis, at absolution var et berettiget krav, og fik de den ikke, kan det have skabt en eskatologisk usikkerhed, som var ubærlig for dem. Befolkningens uvanthed med andre religiøse retninger end den lutherske ortodoksi var utvivlsomt en medvirkende årsag til, at de reagerede så stærkt. Omvendt var de i europæiske sammenhænge ikke enestående. Ryoko Mori har fint belyst, at pietismen skabte betydelig folkelig uro i Halle og Leipzig i 1690'erne.⁴⁶ En medvirkende årsag til, at man i Danmark opfattede kongens førte politik som kontroversiel, var også, at han var bundet af Kongeloven. Så når rigets gejstlighed påpegede, at afvisningen af almen absolution var i strid med Den Augsburgske Konfession, var det i politisk henseende ikke ligegyldigt. Han kunne ikke se stort på kirkens bekendelseslære uden samtidig at undergrave sit eget magtgrundlag, fordi Den Augsburgske Konfession var skrevet ind i både Kongeloven og Danske Lov.

⁴⁶ R. Mori: *Begeisterung und Ernüchterung in christlicher Vollkommenheit. Pietistische Selbst- und Weltwahrnehmungen im ausgehenden 17. Jahrhundert*, Halle/Tübingen 2004.

Flere af de pietistiske grupperinger blev betegnet som separatister, men det er vigtigt, at denne betegnelse bliver uddybet. Den er, om ikke misvisende, så i hvert fald upræcis, fordi begrebet implicit refererer til en institutionel udskillelse fra den officielle statskirke. For at bruge Veronika Albrecht-Birkner og Udo Sträters formulering kan man sige, at de pietistiske præster, som var ansat i statskirken, praktiserede „einen umgekehrten Separatismus“, idet de nægtede at delagtiggøre de sognebørn, som de mente var uværdige, i kirkens sakramente.⁴⁷ Andre radikale såsom Ole Larsen og brødrene Støttrup var separatister i mere klassisk forstand, idet de var lægfolk, som rejste rundt og holdt møder og forsamlinger uden for kirkens rammer. Det, de radikale teologer og lægfolk havde til fælles, var, at de formulerede en skarp kritik af den etablerede statskirke og førte en uforsonlig tone over for de gejstlige. Wulf og Ewalds møder på Den forgyldte Okse viser, at der var overlap mellem de to grupper: Wulf var lægkvinde og holdt møder uden for kirken, mens Ewald og flere andre deltagere var sognepræster i statskirken.

Pietismen i Danmark-Norge efter Christian 6.

Der er ingen tvivl om, at pietismen havde en følelsesmæssig intensitet og styrke, som blev oplevet som voldsom i samtiden. I *Dannemarks og Norges Geistlige og Verdslige Staat*, der udkom i 1749, beskrev datidens største dansk-norske forfatter, Ludvig Holberg, pietismen som en bevægelse, der havde skabt stridigheder som aldrig før i dansk kirkehistorie. Den havde, hævdede han, ændret den danske nationalkarakter og gjort indbyggerne helt uigenkendelige: „saa at nu er fornødent at bruge Tøysel, da tilforn behøvedes sporer“.⁴⁸ Der er ingen tvivl om, at pietismens følelsesmæssige intensitet lå Holberg fjernt. Hans beskrivelse bekræfter imidlertid det, vi også kan læse ud af mange andre kilder, nemlig at pietismen skabte dybe mentale forandringer i samtiden. Hartmut Lehmann har argumenteret for, at en af årsagerne til pietismens udbredelse var, at 1600-tallets mange store krige havde skabt samfundsmæssig krise og angst i befolkningen. Dette imødegik pietismen ved at tilbyde en ny identitet i Kristus og give trøst og håb om bedre tider.⁴⁹ I kontrast til Lehmanns fortolkning står det her fremfør-

⁴⁷ V. Albrecht-Birkner og U. Sträter: „Die radikale Phase des frühen August Hermann Francke“, Breul, Meier & Vogel, anf. værk 2011.

⁴⁸ L. Holberg: *Dannemarks og Norges Geistlige og Verdslige Staat*, København & Bergen 2014, s. 207-213. Citatet er fra s. 208.

⁴⁹ H. Lehmann: „'Absonderung' und 'Gemeinschaft' im frühen Pietismus. Allgemeinhistorische und sozialpsychologische Überlegungen zur Entstehung

te argument, at pietismen ikke var en beroligende teologisk retning, men tværtimod skabte angst og således ikke kan forklares som en kri-
sehåndteringsstrategi.

Men selvom denne artikel har vist, at Christian 6.s pietistiske sty-
re skabte kriser på flere niveauer, så bør det også påpeges, at i et stør-
re perspektiv indeholdt pietismen elementer af noget moderne. Det
gjorde den i den forstand, at den fremhævede personlig tilegnet tro
frem for institutionaliseret religion; den forholdt sig kritisk til både
gejstlige og samfundsmæssige hierarkier, og de radikale retninger gav
endvidere kvinder ret til at prædike ordet. Dette førte uundgåeligt til
en konflikt med det traditionelle lutheranske verdensbillede. J.S. Carl,
der var morfar til J.F. Struensee, boede hos sin datter i Halle, efter
han var blevet forvist fra Danmark. Her fik han et meget tæt forhold
til sit barnebarn, og som voksen dedikerede Struensee sin medicin-
ske afhandling til sin morfar. Deres forbindelse afspejler en eller an-
den form for sammenhæng mellem den radikale pietisme og den ra-
dikale oplysning, som også tysk forskning er opmærksom på, men som
aldrig er blevet undersøgt særlig indgående.⁵⁰ På længere sigt var pie-
tismen i Danmark med til at skabe forudsætningerne for et omfatten-
de reformkompleks, som blev gennemført inden for landbrug, fattig-
hjælp og undervisning i anden halvdel af 1700-tallet. Erik Pontoppi-
dan blev en central figur i den tidlige reformperiode, idet han udgav
Danmark-Norges Oeconomiske Magazin 1757-1764, der gav konkrete for-
slag til, hvordan landbruget kunne moderniseres. De centrale perso-
ner i reformpolitikken fra omkring 1784 til 1814, først og fremmest
kronprins Frederik og A.P. Bernstorff, praktiserede en form for sen-
pietistisk mysticisme, hvilket Johann Kasper Lavater beskrev i sin bog
Reise nach Kopenhagen im Sommer 1793. Bernstorff hævdede, at kred-
sen var i umiddelbar kontakt med Jesus Kristus gennem en lysåbenba-
ring ("Lichterscheinung"). Dette lys stillede kredsen spørgsmål til og
fik direkte svar fra Kristus gennem en ikke nærmere beskrevet foran-
dring i lyset. Kredsen troede også på sjælevandring, hvor bibelske per-
soner genopstod i personer fra kredsen. Endelig var de overbevist om,
at denne verdens ende og Jesu genkomst var nært forestående.⁵¹ Dette

und Entwicklung des Pietismus", *Pietismus und Neuzeit*, bd. 4, 1978/79, s. 54-
82. Artiklen henviser hverken til kilder eller originale dokumenter, der kan un-
derstøtte argumentet.

⁵⁰ M. Gierl: *Pietismus und Aufklärung*, Göttingen 1997; N. Hinske: *Halle. Auf-
klärung und Pietismus*, Heidelberg 1989; G. Kaiser: *Aufklärung und Empfindsam-
keit, Sturm und Drang*, Tübingen 2007.

⁵¹ J.K. Lavater: „Tagebuchbriefe von der Reise nach Kopenhagen 1793“, sam-
me: *Reisetagebücher*, II, udg. Horst Weigelt, Göttingen 1997.

betyder ikke, at det var derfor, de var tilhængere af oplysning og gennemførte reformer, det viser blot, at de ikke opfattede pietisme og oplysning som modsætningsfyldt. Også blandt almuen fik Christian 6.s indsats for at ansætte pietistiske biskopper og sognepræster vidtrækkende betydning. De skabte sammen med Pontoppidans konfirmationskatekismus grundlaget for de stærke gudelige vækkelser, som opstod blandt almuen i Danmark 1790-1840. I Norge opstod lægmandsbevægelsen Haugianerne omkring Hans Nielsen Hauges forkyndelse fra 1796. Begge bevægelser havde samme religiøse fokus som pietismen, nemlig genfødsel, følsomhed i troen, disciplineret adfærd og praktisk foretagsomhed. De gudelige bevægelser fik betydelig folkelig og politisk indflydelse omkring 1830'erne og 1840'erne.

SUMMARY

Pietism and Crisis
Halle Pietism and Radical Pietism in Denmark-Norway
during the Reign of Christian 6

This article examines the responses to the endeavours of Christian 6 (1730-1746) to transform his realms of Denmark and Norway into a Pietist model state. These efforts caused social disturbances and an ecclesiastical crisis bordering on a political and constitutional crisis. One reason behind the strong reactions was the dominant position of traditional Lutheranism. Most inhabitants had rarely experienced any forms of nonconformity. A further reason was the absolute constitution, *The Royal Law* (1665), that obliged the monarch to uphold the Augsburg Confession of Faith. Many orthodox theologians believed that Pietism was at odds with Augsburg Confession's article 4 on justification by grace alone. Another point of criticism was that Pietist vicars refused parishioners routine absolution and that this intended „wake-up call“ caused melancholia among the population. The article studies Pietist meetings held in The Golden Ox, a tavern in the centre of Copenhagen. The vicar of the orphanage (Vaisenhus), Enevold Ewald, participated in the meetings but they were chaired by his mother-in-law, Marie Wulf. It is discussed whether these meetings were inspired by radical pietism. Arguments for a radical interpretation include the criticism levelled towards the orthodox vicars, and the view that one could only convert to true Christianity through an experience of inner light accompanied by physical trembling. It also documents the socially subversive potential of radical pietism: Millenarist ideas stipulated that with the second coming of Christ a radical change in the social order would occur, and that true converts would rule alongside Jesus Christ. Although Christian 6 and his queen, Sophie Magdalene, did not subscribe to radical Pietism, they exercised tolerance and even protection towards radicals like Johann Samuel Carl from Berleburg who became physician to the royal household. When, at the start of the 1740s, social ferment followed the propagation of Pietism, the government became increasingly nervous, investigating several cases, exiling radical leaders and erecting a General Church Consistory to keep an eye on developments. However, when Christian 6 passed away in 1746, everything settled down again. Still, the majority of the bishops in the twin kingdom were Pietists, and the king had placed many Pietist vicars, educated in Halle, in parishes throughout the realm. The article suggests that Pietism had long-term religious and cultural repercussions.